Vagone

Vagone, trinksinčiame iš Sibiro link Lietuvos, tarp daugybės visokiausių žmonių vaikas matė gražaus liūdno veido merginą ar moterį. Kailinė kepuraitė, plaukų sruogos, sprūstančios ant kaktos. Aplink daug vyrų, daug rusiškų ir ne tik rusiškų žodžių, sunkiai valdomų gestų. Bet jos veide parašyta: nelieskite.

Buvau tada aštuonerių. Negaliu tvirtinti, kad viskas atrodė lygiai taip, kaip dabar užrašiau. O užrašiau todėl, kad nepažįstamosios prisiminimą, nustelbtą kitų tos kelionės įvykių ir bėgančio laiko, atgaivino po daugybės metų išvysta fotografija.

Turėjo būti 1997 metai. Ruošėmės išleisti Dalios Grinkevičiūtės atsiminimų knygą „Lietuviai prie Laptevų jūros“. Knygai buvo pasiūlyta nuotraukų. Keletas leidyklos žmonių suėję žiūrėjome jas, rinkomės, ką dėti. Ir tarp nemažo pluošto kitų nuotraukų redaktorius Vytautas Girdzijauskas atvertė tą. Gražus liūdnas veidas, antakių sparnai, plaukų sruogos, kailinė kepurė. Krūptelėjau. Rodos, niekas nepastebėjo. Dirbome darbą. „Kurių metų ta nuotrauka? – paklausiau. Vytautas: „Rodos, 1968-tų“.

1968-ieji. Taigi Dalia Grinkevičiūtė jau Lietuvoje. Bet vaiko atminties fotografijoje ji–ne ji liko ten – 1956 metų vagone.

Biografija

Dalia Grinkevičiūtė (1927–1987) yra parašiusi svarbiausius, geriausius žinomus lietuviškosios tremties literatūros kūrinius. Tai memuariniai pasakojimai, pavadinti „Atsiminimais“ ir „Lietuviai prie Laptevų jūros“[1]. Trumpai kalbant, jie labiausiai vertinami dėl tikroviškų tremties vaizdų, išraiškingo įvykių įprasminimo, publikavimo rezonanso ir dėl to, kad parašyti talentingo žmogaus.

Pasakojimai rašyti remiantis asmeninėmis patirtimis. Taigi pirmas žingsnis į D. Grinkevičiūtės kūrybos pasaulį turi būti jos gyvenimo istorija. Ją ir pati D. Grinkevičiūtė pasakojusi (nes kūryba autobiografiška), pasakoję ir kiti – atsiminimuose, straipsniuose. Daugiausia žinių pateikta memuaristės pusseserės Dalios Kotrynos Baliutavičienės knygoje „Dalia“ (Kaunas: Naujasis lankas, 2017, 144 p.) ir Aldonos Šulskytės atsiminimuose „Daktarė Dalytė“ (pirmą kartą jie spausdinti žurnale „Metai“, 1995, Nr. 5, p. 121–140, vėliau – A. Šulskytės eilėraščių, pasakojimų, straipsnių knygoje „Dangus niekada nėra tuščias“, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, sudarytoja Vytenė Muschick, 2010, p. 135–175, cituoja-

1 Toliau knygoje, jeigu nenurodyta kitaip, kūrinių tekstai cituojami iš lig šiol patikimiausios publikacijos – serijoje „Lietuvių literatūros lobynas. XX amžius“ išleistos knygos: Dalia Grinkevičiūtė, *Lietuviai prie Laptevų jūros*: atsiminimai, miniatiūros, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2005, 267 p.

ma bus iš šios knygos). Kaip paprastai būna, žinias tenka tikrinti, tikslinti, kelti klausimų. Iš literatūros tyrinėtojų daugiausiai dėmesio Daliai Grinkevičiūtei skyrė Viktorija Daujotytė.

Kai rašoma apie išskirtinai dramatiško likimo žmogų, kai jo likimo gijos siejasi su skaudžiais tautos gyvenimo įvykiais, kai atrodo, kad tiesiog būtina įterpti paties to žmogaus išsisakymų, – biografijos pasakojimas savaime įgyja savybių ir intonacijų, tartum neteikiančių galimybės rašyti trumpai ir koncentruotai.

Tebus čia bandymas tą padaryti. Kam jo reikia? Kad žmonės rastų trumpą D. Grinkevičiūtės gyvenimo aprašymą. Kas inspiruoja ir palaiko tokį autoriaus nusiteikimą? Pačios D. Grinkevičiūtės gebėjimas rašyti lakoniškai, leisti byloti faktams, pasikliauti jų iškalba.

Dalia Grinkevičiūtė gimė 1927 m. gegužės 28 d. Kaune pasiturinčių žmonių šeimoje. Tėvas Juozas Grinkevičius buvo Lietuvos banko valiutų komisijos reikalų vedėjas, aktyvus tautininkas. Motina Pranė Grinkevičienė (Stacinskaitė) rūpinosi namais ir šeima. (Kai kuriuose dokumentuose vardai kitaip – Juozapas, Pranciška.) Anksčiau, 1924 m., Grinkevičiai buvo susilaukę sūnaus Juozo. Pirmais sovietų okupacijos metais J. Grinkevičius turėjo įsidarbinti fizikos ir matematikos mokytoju, o P. Grinkevičienė – „Lino“ fabrike.

Mergaitės gimimo laiku Dalia – dar retas vardas, sietas su pagonybe, mitologiniu lemties supratimu. Krikštijama ji užrašyta Dalia Marija, kad būtų ir krikščioniškas

vardas. Dalios pusseserė minėtoje knygoje rašo, kad buvo ji rudaplaukė, strazdanota, nuo vaiko dienų lyderė, tėvo vadinta kazokėliu.

Dalios vaikystė jos pačios atmintyje išliko kaip idilė. Didžiavosi tėvu, mylėjo motiną, džiaugėsi namais ir jų aplinka. J. Grinkevičiui, kaip svarbiam banko tarnautojui, Kaune buvo paskirtas 4 kambarių butas V. Putvinskio gatvėje. 1939 m. Grinkevičiai pasistatė namą Perkūno alėjoje (buvo 24C, dabar 60A) su sodeliu ir garažu, Dalia turėjo savo šviesų kambarį. Mokėsi „Aušros“ mergaičių gimnazijoje. Vasarą su motina ir broliu vasarodavo Palangoje. Trylikametė įstojo į skautus. Pamėgo operą, teatrą (tremiama pasiėmė lankytų spektaklių programas).

Grinkevičių šeimos gyvenimą sugriovė 1941 m. birželio keturioliktoji. Naktį jie visi keturi sovietinių pareigūnų buvo suimti. Daliai tada buvo keturiolika.

Sunkvežimis. Kelios paros vagone Kauno geležinkelio stotyje. Tėvas atskiriamas nuo šeimos. Naujosios Vilnios stotis. Ešelonas pajuda. Tuoj prasideda karas. Bet tremiamieji vežami vis tiek, išlaipinami Altajuje. Dirba runkelius auginančiame savchoze („tarybiniame ūkyje“) po 18 valandų kasdien. 1942 m. vėl susodinami į vagonus, paskui į baržas ir plukdomi už poliarinio rato. Išlaipinami negyvenamoje saloje, kurioje pamato į suledėjusią žemę įsmeigtą lentelę su užrašu „Trofimovsk“. Iš atplukdytų plytų ir iš ledo plėšiamų rąstų turi pasistatyti būstą gyvenimui 50 laipsnių šaltyje. Dalia tąso rąstus, šąla, badauja, serga, rūpinasi besveikate motina.

1947 m. Dalia kartu su kai kuriais kitais tremtiniais buvo perkelta į Kiusiūrą, ten 1948 m. baigė mokyklą. Už nusižengimą taisyklėms (gavusi leidimą vykti į Jakutską, kartu slapta pasiėmė sergančią motiną) buvo išvežta į Kangalaso anglies kasyklą ir mojavo kirtikliu šachtoje. Gavo leidimą grįžti į Jakutską.

1949 m. vasario mėnesį kartu su sergančia motina („bent mirti norėčiau Lietuvoje“ – šie motinos žodžiai tapo poelgio impulsu) lėktuvu pasiekė Maskvą ir traukiniais atvažiavo į Kauną. Šis pabėgimas – neįtikėtinai atrodantis įvykis ir mįslingiausias D. Grinkevičiūtės biografijos epizodas. Pati rašydama jį trumpai konstatavo, ir tiek. O mes turėtume realistiškai įsivaizduoti 22 metų lietuvės tremtinės merginos, neturinčios jokių dokumentų, kelionę su ligone motina per 1949 metų Rusiją. Kai visa stebima, tikrinama, kontroliuojama. Oro uostas, lėktuvai, stotys, traukiniai, visur milicija, savanoriškas tarybinių piliečių budrumas[2].

Kaune pabėgėlės slapstėsi, keitė gyvenimo vietą, kurį laiką glaudėsi pas Pranės Grinkevičienės seserį Bronę Simonanienę. Motina, tėvynėje trumpam atsigavusi, 1950 m. gegužės 5 d. mirė. Dukra, neradusi kitos išeities (abi pabėgėlės, nelegalės), palaidojo motiną Perkūno alėjoje jų gyvento namo rūsyje. Pralaužė rūsio grindis,

2 D. K. Baliutavičienės knygoje *Dalia*, p. 52, rašoma: „Po daugelio metų, jau gyvendama Laukuvoje, patikimai draugei Dalia papasakojo, kaip jai tai pavyko. Jakutsko oro uoste, kai reikėjo pateikti pasus, Dalia tvirtu balsu pasakė, kad jų pasai lagamine, ir užtikrintai padiktavo pasų duomenis ir serijos numerius.“ Nėra lengva patikėti, kad to galėjo pakakti.

iškasė duobę, įdėjo iš spintos padarytą karstą, užbetonavo. Motina, numanydama palaidojimo rūpestį, Daliai buvo sakiusi: „Nuleisk mane į Nemuną."

Šiai knygai ypač svarbi žinia. 1949–1950 metais Kaune Dalia rašė apie savo ir likimo brolių ir sesių patirtis bei kančias. Rašė tai, kas nuo 1997 m. išėjusiose knygose pavadinta jos „Atsiminimais". Numanydama, kad anksčiau ar vėliau bus suimta, ranka prirašytus lapelius sudėjo į stiklainį ir užkasė sode.

Netrukus iš tiesų buvo suimta ir apkaltinta už pabėgimą iš tremties pagal Baudžiamojo kodekso 82 straipsnį. Po tardymų Kauno kalėjime (buvo vis klausinėjama, kur dingo kita pabėgėlė – motina) 1951 01 20 nuteista trims metams lagerio. Unžlago lageris Gorkio srityje. Čia susipažino su daugeliu kultūros ir mokslo šviesuolių ir disidentų, laikytų tame lageryje. Daug skaitė, ypač susidomėjo dekabristų ir narodovolcų judėjimais. Atbuvusi bausmę lageryje perkelta į Jakutską. Dirbo statybos treste.

Antras beveik neįtikėtinas įvykis Dalios gyvenime. Atbuvusi lagerį ji 1953 m. parašė laišką Lavrentijui Berijai[3], prašydama perkelti ją į kurį nors Sibiro miestą, kuriame galėtų studijuoti mediciną. 1954 m., staiga pakviesta į Jakutijos vidaus reikalų ministeriją, sužinojo, kad ministerija tą jos prašymą patenkina. L. Berija jau buvo sušaudytas (1953 12 23). Išvyko į Omską ir 1954 m. lengvai įstojo į Medicinos institutą, studijos sekėsi. Detalė. Kai

3 L. Berija tuo metu buvo SSRS vidaus reikalų ministras ir Ministrų tarybos pirmininko pirmasis pavaduotojas. Jis tiesiogiai vadovavo trėmimų akcijoms ir kitoms represijoms.

laikė stojamuosius egzaminus, viena iš egzaminuotojų, pagyrusi kūrybišką jos rašinį apie Nikolajų Nekrasovą, skatino studijuoti ne mediciną, o literatūrą.

1956 m. gavo leidimą grįžti į Lietuvą. Apsigyveno tėvų namuose. Buvo priimta į Kauno medicinos institutą, į trečią kursą. Studijas baigė (su pagyrimu) 1960 m. Paprašė paskyrimo į kaimo ligoninę. Taip atsidūrė Žemaitijos miestelyje Laukuvoje.

Greta kasdieninio alinančio darbo, – juk buvo vienintelė kvalifikuota gydytoja visoje apylinkėje, – D. Grinkevičiūtė ėmėsi remontuoti, plėsti, naujinti ambulatoriją ir ligoninę. Prie ligoninės įveisė sodą, kad ligoniai gautų vaisių. Darbai jai sekėsi. Laukuvos ligoninė netrukus pripažinta geriausia Klaipėdos zonoje, ją kaip pavyzdingą rodė SSRS sveikatos apsaugos ministerijos komisijai. Vietinei partinei valdžiai pasidarė neramu – dirba puikiai, giriama, žmonės gerbia, platina žinią apie gerą daktarytę, atlekiančią motoroleriu visur, kur pašaukta, o ji gi „politiškai nepatikima“, buvusi tremtinė.

Čia kalbame apie individualų atvejį. Bet jis priklauso bendram komunistinio režimo veikimo laukui. Trėmimų politinio vertinimo eiga sovietijoje panaši į klaidų kelią per brūzgynus su kliūčių ruožais. Nors jau 1956 02 25 komunistų lyderio Nikitos Chruščiovo pranešime „Apie asmens kultą ir jo pasekmes“ paminėti ir pasmerkti „masiniai areštai ir tūkstančių žmonių trėmimai“, jokios administracijos neskubėjo keisti požiūrio į tremtinius, nepaisant to, kad kai kuriems iš jų buvo leista grįžti į gimtuosius kraštus, kad buvo reabilituoti. Neskubėta ir Lietuvoje.

Tik 1988 m. spalio mėn. 21 d. LTSR Aukščiausiosios tarybos prezidiumo įsaku Nr. XI-2611 žmonių „iškeldinimas“ 1941–1952 m. pripažintas „neteisėtu ir nepagrįstu“. Lig tol grįžusieji iš tremties kelis dešimtmečius kiekvienas nešė savo kryžių. Varžomi, persekiojami, žeminami.

Remdamiesi daugelio į Tėvynę grįžusių tremtinių atsiminimais, turime pripažinti, kad daug buvo tautiečių, kurie sugrįžusių tremtinių atžvilgiu elgėsi ne taip, kaip šiandien gera būtų įsivaizduoti. Minėto N. Chruščiovo pranešimo nelydėjo jokia vieša refleksija ir reiškinio analizė, atvirkščiai, visa tolydžio buvo nustumta į nutylėjimo ir nepageidautinos temos sritį. Žmones tai baugino ir veikė. Vietinėms Lietuvos rajonų valdžioms tas N. Chruščiovo pranešimas buvo nė motais. Labiau rūpėjo savos kėdės, o jose daug metų sėdintieji dažnas buvo susijęs su trėmimais arba įsikalęs į galvą, kad grįžusieji „buožės“ norės susigrąžinti savo nuosavybę ir styros kaip rakštys sovietinei tvarkai. Ištremtųjų artimieji, giminės, kaimynai, išmokyti lojalumo valdžiai, kai kurie turėję ir turtinių interesų bei „šventos ramybės“ troškimo, ne visi mielai apkabino vargšus sugrįžėlius. Prisiregistravimas gimtinėje, įsidarbinimas, galimybė studijuoti, gebėjimais grįsta karjera... Ką ir kalbėti. Šių žodžių autorius susilaiko nuo pasakojimo apie asmeniškas patirtis, tiesa, jų negalėtų pavadinti standartiškomis, tačiau bendrąjį vaizdą turi atkurti. Į Lietuvą taip troškusieji grįžti tremtiniai („Kokia tu graži, Tėvyne mano, Lietuva!“) džiaugėsi vėl išvydę gimtąjį kraštą, bet savo tautą rado pažeistą. Ir patys ilgai gyveno kaip ypač pažeisti.

D. Grinkevičiūtė, grįžkime prie jos gyvenimo konkretybių, viską patyrė su kaupu. Prasidėjo metodiški persekiojimai ir žlugdymai. Vietinei valdžiai labai nepatiko, kad ji elgėsi principingai, pavyzdžiui, barė ligoninės ūkvedį girtuoklį, nors jis komunistas.

Ypatingai „organus“ įsiutino sovietiniais laikais neregėtas įvykis – D. Grinkevičiūtė ryžosi perlaidoti motiną, t. y. iš rūsio perkelti į kapines. Šį ketinimą 1962 m. ji atvirai išdėstė Kauno saugumiečiams. Perlaidojimas (1962 02 13) sulaukė atgarsio žmonėse. Vietoj to, kad „suterštos biografijos“ tarybinė gydytoja tyliai darbuotųsi susigūžusi, ji tuo perlaidojimu netiesiogiai pasakė: niekas nepamiršta, žinokite, ką patyrė lietuviai tremtiniai. Saugumą dar pasiekė žinia, kad ji renka tremtinių atsiminimus.

Gydytoja turėjo išgyventi aukščiausio lygio psichologinį terorą – šmeižtą, melą, nepagrįstus kaltinimus susirinkimuose, kamantinėjimus partijos ir saugumo kabinetuose, buvo organizuota jos juodinimo akcija rajono spaudoje. Jautėsi nuolat sekama. Saugumas pareikalavo, kad ji būtų atleista iš darbo „savo noru“. Visa tai, o ypač viešas moralinis žeminimas, paveikė D. Grinkevičiūtės dvasinę būseną ir sveikatą, paūmėjo miokarditas. Po gydymosi 1974 m. buvo atleista iš darbo, neteko tarnybinio buto. Gyventi ją priėmė bičiulė Aldona Šulskytė, mokytoja, su kuria siejo draugystė ir kultūriniai pomėgiai.

Verčiama nepakeliamų sąlygų ir skatinama pusbrolio Vitalijaus Stacinsko (jam buvo pavykę emigruoti),

D. Grinkevičiūtė pradėjo rašyti raštus dėl leidimo išvykti į užsienį[4]. Parašė ir gensekui Leonidui Brežnevui. Sprendimas neišleisti priimtas 1980 m. liepos 16 d. Tokį sprendimą tikriausiai lėmė valdžios baimė, kad laisvame pasaulyje D. Grinkevičiūtė apie tremtį ir sovietiją pasakys dar daugiau, negu disidentinio žurnalo „Pamiat'" publikacijoje 1979 m. Juoba kad tardytojams ji kaskart klojo tiesą be jokių nutylėjimų.

Sprendimas neišleisti vertas dėmesio. Dokumentas saugomas Lietuvos ypatingajame archyve. Lapo kairiajame viršutiniame kampe – Lietuvos TSR valstybės saugumo komiteto spaudas. Viršuje viduryje užrašyta: Lietuvos TSR vidaus reikalų ministerija. Prašymas išvykti į Izraelį prašytojos pusbrolio Jefimo Borodulino (g. 1936 m. Švedijoje, dailininkas) kvietimu įvertintas kaip nepageidautinas, priežastys nusakytos taip: kvietėjas yra tolimas giminaitis, prašančioji – lietuvė. Apačioje nurodyta, kad sprendimus tokiais klausimais priima išvykimo į užsienį komisija prie LKP CK. Sprendimą pasirašė generolas majoras V. Zvezdionkovas. Supinti tris institucijas viename dokumente – sovietinės biurokratijos klasika. Kad nebūtų aišku, kas ką lėmė.

4 „1977 m. rugsėjo 12 dieną aš kreipiausi į CK-tą su prašymu leisti man išvažiuoti iš Tarybų Sąjungos, nes supratau, kad paskutiniaisiais mano gyvenimo metais valdžia man įvairiausiomis formomis stengėsi įteigti mintį, kad aš esu už tarybinių įstatymų ribų. [...] Aš negaliu daugiau gyventi tokiomis sąlygomis, kur mano darbą ir visą mano gyvenimą lemia mano dosjė KGB organuose." Cituojama iš: Dalia Grinkevičiūtė, *Lietuviai prie Laptevų jūros*: prisiminimai, miniatiūros, laiškai, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1997, p. 266.

Dėl J. Borodulino. Tokio pusbrolio D. Grinkevičiūtė neturėjo. Kvietėją tikriausiai surado V. Stacinskas arba kas nors iš jo aplinkos. Žinia, ypač svarbi knygai apie D. Grinkevičiūtę kaip rašytoją. Parašyti visą tiesą apie lietuvius tremtinius ji suvokė kaip svarbiausią savo gyvenimo užduotį. Grįžusi į Lietuvą ieškojo 1949–1950 m. Kaune rašytų ir sode užkastų užrašų, bet nerado. Ėmėsi rašyti iš naujo, pirmiau rusiškai, jau daugiau patyrusios ir apmąsčiusios moters kalba.

Prisimenant visa, kas čia trumpai pasakyta apie gydytojos D. Grinkevičiūtės gyvenimą kalbamu laiku, atsiminimų rašymas vertintinas kaip unikali priedermė ir ypatingas kūrybinis bei gyvenimiškasis užsidegimas.

Grįžkim prie biografijos.

D. Grinkevičiūtė savo rusiškąjį tremtinės pasakojimą rado būdą perduoti žymiajam rusų disidentui akademikui Andrejui Sacharovui, ir jo fragmentai 1979 m. buvo išspausdinti rusų disidentiniame žurnale „Pamiat'" Paryžiuje. Šią publikaciją lydėjo vertimai į kitas kalbas, užsienio radijo stočių pranešimai, atskleistų faktų komentarai. (Tą žurnalą atsiminimų autorė pamatė tik ant tardytojo stalo.) Dėl to kagėbistai D. Grinkevičiūtę pradėjo dar labiau tampyti.

Jau žinodama, kad sunkiai serga, 1987 m. liepos 16 d. aplankė Vilniuje poetą Justiną Marcinkevičių ir davė paskaityti, ką parašiusi (jau lietuviškai). Paskui ir Kazį Sają, su kuriuo buvo pažįstama nuo septinto dešimtmečio. Jam paliko atsiminimų rankraštį. Jo žmonos poetės Zitos Gražinos Mažeikaitės Dzūkijos kaimo sodyboje

mašinėle išspausdintas tekstas (5 egzemplioriai per kalkę ant plono popieriaus) pradėjo ilgą ir ypatingą savo gyvenimą.

Palaužta sunkių išgyvenimų ir ligos, D. Grinkevičiūtė mirė 1987 m. gruodžio 25 d., per Kalėdas. Jau girdėjusi, kaip jos atsiminimus įvertino A. Sacharovas, Just. Marcinkevičius, K. Saja. Paglosčiusi silpstančia vėžininkės ranka „Lietuvių prie Laptevų jūros“ mašinraštį, kurį 1987 m. rudenį atnešė į ligoninę K. Saja ir Z. G. Mažeikaitė ir prasitarė, kad duoda paskaityti draugams ir kad siūlys žurnalui „Pergalė“[5]. Bet nesulaukė nei Just. Marcinkevičiaus straipsnio apie ją (1988 05 28), nei pirmosios publikacijos Lietuvoje tais pačiais metais. Tačiau jautė savo misiją atlikusi.

D. Grinkevičiūtė palaidota Kauno Eigulių kapinėse šalia motinos ir brolio. Antkapinį paminklą, pastatytą lapteviečių rūpesčiu, baltą, simbolizuojantį atverstą knygą, sukūrė skulptorius Jonas Jagėla. Paminklas turėtų priminti ir J. Grinkevičių, kurio amžino poilsio vieta nežinoma.

Į paskutinio poilsio vietą D. Grinkevičiūtę „palydėjo negausūs giminės ir keli Trofimovsko tremtiniai, nes žmones tebepersekiojo baimė“[6].

5 Mašinraštį netrukus padaugino (20 egzempliorių, paskui daugiau) ir platino tarp savųjų leidėjas Domas Akstinas.

6 Lina Abromaitytė-Malinauskienė, „Įsiliepsnojusi užpoliarėje, užgesusi Lietuvoje“, in: *Varpas*, 2012, Nr. 7 (213), p. 2.